

Н. П. Бондар

*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

м. Київ

**НЕВІДОМІ АРКУШІ ВІЛЕНСЬКОГО ДРУКУ
У СКЛАДІ ПРИМІРНИКА ВІЛЕНСЬКОГО ВИДАННЯ
ЄВАНГЕЛІЯ З СИГНАТУРАМИ 1600 Р. ЗІ ЗБІРКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

На сучасному етапі дослідження кирилических стародруків надзвичайно рідко вдається виявити не тільки невідомі в бібліографії видання, але й варіанти друкарського набору та художнього оформлення, на які ще не звернули уваги дослідники. Знахідки чекають науковців, як правило, в зарубіжних збірках при перегляді збережених там кирилических стародруків, що цінувалися як реліквії, не використовуючись за призначенням. Таким чином, вводяться в науковий обіг дрібні видання, що склалися із незначної кількості аркушів, література навчального характеру – букварі, Часослови, Псалтирі. Іноді унікальні вдається віднайти в складі збірників-конволютів. Плідним у пошуку не залучених до наукового обігу варіантів друку та оформлення є шлях посторінкової зв'язки примірників, бажано, якомога більшої кількості, що можливо переважно у значних книгозбірках із багатотисячними стародрукованими фондами, до яких належить, безперечно, й Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) як найбільша збірка кирилических стародруків у нашій державі та одна із найбільших у світі.

Саме так, при перегляді віленських Євангелій друкарні Мамоновичів вдалося не тільки внести зміни та уточнення у бібліографічний опис цих примірників, переатрибутувавши частину із них, але й виявити незвичайний примірник, скомпонований щонайменше із аркушів трьох віленських видань Євангелія, а також із кількох аркушів видання, яке не зафіксоване у бібліографії.

© Н. П. Бондар, 2007

Перегляду та звірці між собою підлягали 20 прим. трьох видань Євангелія друкарні Мамоничів кінця 16 – початку 17 ст. Йдеться про три видання – видруковане Петром Мстиславцем Євангеліє 1575 р. та два видання, датовані 1600 р. Серед науковців обидва дуже подібні видання 1600 р. для зручності розрізнення їх між собою за формальною ознакою наявності в пізнішому із них сигнатур дістали назви «Євангелія без сигнатур» (далі по тексту Євангеліє б.с.) та «Євангелія з сигнатурами» (далі – Євангеліє з.с.).

У фонді Відділу стародруків та рідкісних видань відповідно до карткового каталогу налічувалося 11 прим. Євангелія 1575 р. та 9 прим. 1600 р., останнє без розподілу на два видання – без сигнатур та з сигнатурами. У друкованому каталозі кириличних стародруків НБУВ 1958 р.¹ йшлося про шість примірників видання 1575 р. (інші були долучені до фонду після його випуску) та примірники видання 1600 р. без вказівки на кількість, лише із зазначенням відмінності одного примірника (шифр Кир.775) від інших.² При перегляді *de visu* три з одинадцяти Євангелій видання 1575 р. (шифри Кир.859, Кир.860 та Кол. Попова 86) виявилися виданням друкарні Мамоничів 1600 р. – Євангелієм б.с. Таким чином, у збірці НБУВ на сьогоднішній день нараховується 8 прим. видання 1575 р. та по 6 прим. обох видань 1600 р.³

У процесі дослідження віленських Євангелій найбільший інтерес викликав примірник із шифром Кир.759, основну частину якого складають аркуші Євангелія з.с. 1600 р. Незвичайний примірник, крім того, містить у своєму складі чотири аркуші видання 1575 р.,⁴ тридцять вісім аркушів Євангелія б.с. 1600 р. та ще 16 арк. іншого набору, що відрізняються від усіх відомих віленських видань. Усі ці аркуші вставлені між аркушами Євангелія з.с.⁵, і таким чином зібрано повнотекстовий примірник Євангелія, скомпанований на базі Євангелія з.с. із додаванням аркушів видань 1575 р. та Євангелія б.с. 1600 р., а також аркушів іншого набору. Вставки мають вигляд двоаркушів, подекуди цілих зошитів, одноаркушевих вклейок немає.

На жаль, не проливають світло на історію побутування примірника й провенієнції. Хоча книжка має два доволі великих записи 1636 р. (арк. 374 зв. та арк. 105–113) про вклад Євангелія до храму архістратига Михаїла від імені мужів «бороцьких»⁶, далі цитата за текстом: «Юхим Семенович, Солуян Куяш и Григорий, Панас из братом Васком Андруевичи, Яшко Раевич з пасынками

своими Хреневичами, Селивон Самсон Куц и Андруй Юрко з братом Васком Григорієвичи Хомичи, чотири брати Пашковичи Денис и Кузма, усе село посполу». Далі в записі вказано, від імені односельців «подписовал сие подпис Анъдрей Евхимов[ич] Борецький». Нам не вдалося локалізувати записи через нечітко зазначені географічну назву («Бороцкии», «борчане») та непевності у правильності прочитання прізвища власника маєтності – можливо, Станіслава Олешка.

Мові запису притаманні українські риси, впадає в око й прізвище Андрія Борецького, хоча пов'язати його з київським митрополитом Іовом Борецьким або його родичами не вдалося.

У подальшому примірник потрапив до збірки Волинського єпархіального древлесховища (Житомир), на що вказують відповідні шифри. До особливостей примірника варто віднести те, що тут зберігся кінцевий аркуш із вихідними відомостями, позначений 17 липня 1600 р. У жодному з інших примірників Євангелій б.с. та з.с. збірки НБУВ кінцевого аркуша немає. Аркуш містить 23 рядки тексту на сторінці, висота 10 рядків шрифту – 87 мм. Його прикрашено кінцівкою. Аркуш розпочинається словами «При державе гдѣря нашего наяснешого, Жикгимонда третего».

Стосовно інших особливостей примірника, то аркуші його ушкоджені, забруднені, зі слідами замокання, із втратами фрагментів, засвідчують дуже активне користування книжкою впродовж кількох століть. Примірник має типову для на престольних Євангелій оправу – дошки, зверху поволочені коричневим вицвілим оксамитом. Під нею проглядає інша оправа з коричневої шкіри із тисненим золотом рослинним орнаментом. Верхню кришку прикрашають металеві прямокутний середник та наріжники із білого металу із гравірованими зображеннями. На середнику – зображення Розп'яття Ісуса Христа із двома предстоячими, на наріжниках – апостоли Іоан, Марко, Матвій, наріжник із зображенням Луки втрачено. Нижню дошку прикрашають п'ять металевих жуковин. Від застібок залишилися металеві кріплення серцевидної форми. Обріз прикрашений тисненим рослинним орнаментом.

Встановлення складу примірника потребувало значних зусиль, оскільки всі три досліджувані віленські видання Євангелій – 1575 та 1600 рр. – надзвичайно схожі між собою. Вони мають дуже подібний шрифт, усі по 17 рядків тексту на сторінці, із висотою 10 рядків набору 126 мм, майже ідентичне розташування тексту, друко-

вані маргіналії на полях і т.д. Розбіжності доводилося виявляти шляхом надзвичайно ретельного зіставлення друкованого тексту, тому припускаємо, що якісь дрібні відмінності все ж таки залишилися поза нашою увагою.

При спробі атрибуції виявлених аркушів невідомого друку шляхом встановлення часу та місця їх виходу ми одразу ж зіштовхнулися із проблемою датування самого Євангелія з с. 1600 р. Тому спочатку варто приділити увагу цьому питанню. За браком документів стосовно друкування обох віленських видань Євангелій 1600 р. за відправний пункт візьмемо тезу, що спершу було надруковане Євангеліє б.с., і це було дійсно в 1600 р., як і зазначено у вихідних відомостях. Його ж контрафакція із сигнатурами побачила світ пізніше. Основне питання полягає в тому, наскільки пізніше.

Одним із найвагоміших аргументів на користь його значно пізнішого друку є те, що найпотужніша друкарня того часу через місяць, та й навіть через рік після першого накладу великоформатного майже в 400 арк. видання не спромоглася б перевидати його вдруге. Не кажучи про те, що навряд чи була в цьому потреба, тобто попит на таке видання, адже тиражі видань друкарні Мамоничів були значними, близько тисячі примірників, а можливо й більше. Публікація книжки великого формату і значного обсягу вимагала значних коштів, головним чином витрачених на придбання паперу, а відтак й можливості їх повернення шляхом якомога швидшого продажу примірників.

Узагалі друкарня Мамоничів останньої чверті 16 – початку 17 ст. вирізняється на тлі інших кириличних видавничих осередків великою кількістю передруків видань без зазначення часу виходу або із невірними датами. Причинами цього слід вважати особливості історичної та соціально-політичної ситуації у Вільні того часу, зокрема, необхідність набуття привілею на книговидання.

Унаслідок такої «контрафактної» видавничої діяльності Мамоничів постала ціла група видань-двійників, або близнюків, розрізненням яких між собою й до сьогодні активно переймаються дослідники⁷. Маємо на увазі, крім трьох зазначених Євангелій 1575 р. та 1600 р., також видання Литовського Статуту 1588 р., Апостола 1591 р., Євангелія учительного 1595 р. та ін.⁸

Що стосується датування видання Євангелія з.с., то, як правило, зазначається, що воно було надруковане пізніше від указаного

у вихідних відомостях терміну. Однозначної оцінки щодо часу друкування Євангелія серед фахівців немає. Так, петербурзька дослідниця В.І. Лук'яненко, укладачка каталогів кирилических стародруків зібрання Російської національної бібліотеки (колишня Публічна б-ка ім. М.Є. Салтикова-Щедрина), зазначає, що Євангеліє з.с. вийшло після Євангелія б.с. пізніше зазначеної в ньому дати, тобто наприкінці 1600 р. (у серпні місяці)⁹. Так само й авторка зведеного каталогу кирилических стародруків О.О. Гусєва не вказує, що видання було надруковане значно пізніше 1600 р., включаючи його до стародруків 16 ст.¹⁰

Литовський філігранолог Е. Лауцявічюс спробував датувати видання за водяними знаками. Проведена робота дозволила йому зробити висновки, що Євангеліє з.с. було видруковане між 1610–1624 рр., також він наводить більш точне датування – 1619 р.¹¹ Однак філігранознавчий метод, надаючи досить точні відомості в межах століття, півстоліття або навіть кількох десятиліть друкування книжки, не дає можливості точно встановити рік її виходу. Максимально точні відомості стосовно часу друкування можна було б отримати шляхом співставлення датування за філігранями із найранішими виявленими провенієнціями на примірниках. Подібного комплексного дослідження поки що не проводилося. Тому така методика видається перспективною для подальших книгознавчих досліджень. Як правило, хоча б на одному із збережених досьогодні примірників тиражу кирилических стародруків, насамперед видань літургійного вжитку, вміщено дату, дуже наближену до часу друкування.

У каталозі видань 16 ст. О.О. Гусєвої серед найраніших записів на примірниках Євангелія з.с. зафіксовані провенієнції 1623 та 1627 рр.¹² Серед шести примірників зібрання НБУВ найбільш ранній запис 1628 р. міститься на Євангелії з.с. Кир.773.¹³ Таким чином, записи вказують на друкування Євангелія з.с. десь на початку 20-х років 17 ст. Це не протирічить і запропонованому Е. Лауцявічюсом датуванню видання Євангелія з.с. за філігранями кінцем першого – початком другого десятиліття 17 ст.

Друга проблема спричиняється браком досліджень водяних знаків віленських Євангелій II половини 16 – I половини 17 ст., як і переважної більшості віленських видань цього періоду, так і загалом кирилических стародруків. Отже, для аргументованого доведення того, що водяні знаки виявлених аркушів невідомого

друку відрізняються від аркушів Євангелій 1575 р. та 1600 р., спочатку необхідно було дослідити філіграні цих Євангелій. Серед робіт попередників можна зазначити лише альбом філіграней ВКЛ Е. Лауцявічюса¹⁴. Тут подано таблицю, що фіксує водяні знаки у кириличних стародруках 16–17 ст., в тому числі й чотирьох віленських Євангеліях зазначеного періоду.

Тому початковий етап роботи полягав у ідентифікації, фіксації, співставленні водяних знаків віленських видань Євангелій 1575 та 1600 рр. і порівнянні філіграней аркушів примірника Кир.759 із іншими примірниками тих видань, аркуші із яких є у його складі.

Комплексний аналіз філіграней усіх аркушів цього незвичайного примірника довів, що аркуші примірника Кир.759, які належать до видання Євангелія 1600 р. з.с., у цілому кореспондуються з філігранями інших п'яти примірників цього ж видання. Хоча виявлені й певні відмінності, що потребують подальших досліджень та уточнень. Так само, як і аркуші Євангелій 1575 р. та 1600 р. б.с. в його складі. Вставлені аркуші відмінного друку за філігранями та особливостями друку неоднорідні, вони розподіляються на дві групи – умовно назвемо їх початковими, або групою А (арк. 3–6, 146–147, 159, 166), та кінцевими, або групою Б (арк. 376–383).

Аркуші групи Б складають окремих 50-й зошит. Тут розміщено «Покажчик євангельських читань». Аркуші мають три філіграні «Бродич»¹⁵ і одну пару аркушів взагалі без філіграней. Зважимо на те, що папір з водяним знаком «Бродич» використано при друкуванні кінцевих аркушів Євангелія з.с. Його виробництво дослідниками обмежується 1610–1624 рр., і цей аргумент використав Е. Лауцявічюс для датування видання Євангелія з.с.¹⁶

Гербом «Бродич», що має вигляд потрійного хреста, послуговувався у філігранях власної папірні Володимир Жуховський, зять Луки Мамонича, тобто чоловік його доньки Барбари. Він успадкував папірні тестя після його смерті в 1606 р. Після 1624 р. папірня Мамоничів–Жуховських у Вільні вже не виготовляла паперу, маркованого таким гербом.

Ці аркуші дуже схожі на аркуші Євангелія з.с. Подібні і їх видавничі характеристики – розмір набірної шпальти цих аркушів у межах 204–205x111–114 мм, розмір 10 рядків набору 124–125 мм. Для порівняння у Євангелії з.с. розмір шпальти 205x114, розмір 10 рядків – 126 мм. Можливо було б припустити, що це видавничий

варіант. Однак такий варіант не трапляється на аркушах жодного із п'яти примірників Євангелія з. с. Цікавим є те, що ми виявили на аркушах 377, 378, 380–383 окремого варіанту серед відмінностей в наборі, в тому числі виправлення помилок, що були на аркушах Євангелія з.с.¹⁷ Тому вважаємо, що аркуші 376–383 невідомого друку друкувалися одночасно із кінцевими аркушами Євангелія з.с. або дещо пізніше. Із якою метою друкарі вдруге вдалися до передруку передостаннього зошита – невідомо. Можливо, такий варіант трапиться дослідникам у складі примірників Євангелія з.с. інших зібрань.

Певним підтвердженням цього є й те, що ми виявили варіант набору аркушів наступного 51-го зошита, який також вдалося атрибутувати завдяки водяному знаку «Бродич». Такий окремий варіант міститься в одному із примірників Євангелія з.с. (Кир. 4340п), і тут також бачимо виправлені помилки. В інших примірниках, у тому числі й досліджуваному Кир.759, набір інакший, очевидно, дещо раніший. І надруковано аркуші на папері із філігранню «Агнець»,¹⁸ паперу «Бродич» немає.

Аркуші невстановленого видання, що належать до групи А – 3–6 та 146, 147, 159, 166 II рах., складають 4 пари, дві з яких розміщено на початку основного євангельського тексту, в 2-му зошиті, третю (арк. 146–147) – у 20-му зошиті, четверту (арк. 159 та 166) – у 22-му зошиті, наприкінці Євангелія від Матвія. Вони мають три філіграні «Орел» та одну філігрань, яку умовно назвемо «Олень». Обидві філіграні ніяк не кореспондуються із водяними знаками жодного із трьох аналізованих нами Євангелій.

Перша із філіграней має вигляд орла в колі, із вміщеним в грудях гебом «Труби» в картуші. Відповідний герб має назву «Радзивілівського орла». Ідентичної філіграні в альбомах виявити не вдалося, дві дещо подібні вміщено в альбомі Лауцявічюса¹⁹, одна із них датується 1633–1637 рр., зустрічається в документах із Тракая, Вільнюса, Новгорода, Расейняй, у могильовських виданнях «Історії про Варлама та Іоасафа» 1637 р. та «Лексикону» П. Беринди 1653 р. Друга філігрань датується 1650–1653 рр., зустрічається в документах з Тракая, Расейняй, Вільнюса та Могильова. Зображений тут герб свідчить, що відповідна папірня була у власності родини Радзівіллів або знаходилася у їхніх маєтках.

Щодо іншої філіграні – із зображенням тварини – оленя чи козла в картуші, то в альбомі Лауцявічюса її не виявлено, подібні,

але zdeформовані філіграні є в альбомі І. Каманіна–О. Вітвіцької²⁰, виявлені вони на документах 1625–1626 р. Тому філігранознавчий аналіз не дозволяє визначити час появи аркушів групи А більш чітко, ніж 1625–1653 рр. Стосовно їх друкарських особливостей, то розмір набірної шпальти, інакше дзеркало набору, коливається на різних аркушах в межах 110–115 x 209–210 мм. 10 рядків шрифту мають висоту 129 мм.

Ми порівняли виявлені аркуші за їх виданими параметрами із усіма відомими кириличними виданнями Євангелій 16–18 ст. і не знайшли відповідного. Найбільш близькі характеристики мають, звичайно, віленські видання 1600 р. та 1575 р. Можна віднайти й деякі спільні риси у видавничих особливостях аналізованих аркушів та наступного після зазначених видань віленського Євангелія – 1644 р.: такий самий шрифт, такі самі не дуже зграбні та позбавлені естетики великі літери. Інші ж характеристики відмінні – розмір шпальти, висота шрифту тощо. Відрізняються й філіграні – Євангеліє 1644 р. надруковане головним чином на папері із водняним знаком у вигляді латинської літери «R».

Крім недбалості друку варіантних аркушів 3–6, 146–147, 159, 166, слід відзначити неякісний, дуже тонкий папір цих аркушів, а також перебивки фарби усіх цих аркушів, крім 146–147 як між собою, так і на попередні та наступні аркуші. Таким чином, невисохлі аркуші брошурувалися в зошити, тобто примірник було зібрано одразу ж після їх друкування. Враховуючи, що примірник має вкладний запис 1636 р., припускаємо, що його і було сформовано близько цього часу спеціально на продаж.

Заманливо б, звичайно, віднайти якісь невідомі зразки віленського друку, скажімо, залишки Євангелія 30-х років 17 ст., яке чомусь не вийшло друком. Однак ці аркуші більше схожі на пробні початкові відбитки або на одноразову додруку для того, щоб зібрати повний примірник. Адже рядки нерівні, нерівно розташовані й літери по відношенню одна до одної, друк недбалий, папір тонкий, тому проступає текст зі зворотнього боку.

На нашу думку, не менш цікавими є не стільки невідомі варіанти, найвірогідніше, віленського «мамоницького» або «постмамоницького» друку, а цілісний збірник-конволют Євангелія. Постає питання, де і з якою метою такий «збірник» був скомпонований. Він міг бути зібраний із залишків аркушів кількох різних видань Євангелій у друкарні, може вже й не працюючій, де ще б зберігав-

лися некомплектні аркуші від попередніх тиражів. Менш ймовірно, що таку непрофесійну реставрацію було виконано у храмі, адже аркуші не доклеювалися, а включалися в блок книжки у вигляді цілісних зошитів.

Загалом подібні збірники-конволюти із уривків різних видань як цілісне явище зі сфери побутування особливо кириличних стародруків до цього часу залишалися поза увагою дослідників. Однак можна навести декілька подібних своєю неординарністю збірників із фондів НБУВ. Не так давно нам вдалося атрибуувати дещо подібне Євангеліє, сформоване із фрагментів 7-ми львівських братських видань 17–18 ст. та видання М. Сльозки²¹. Інший схожий львівський конволют є у збірці Державного музею книги і друкарства України²². Такі примірники навели нас на думку, що вони могли бути зібрані із залишків тиражів або некомплектних аркушів у друкарні братства не раніше 20-х років 18 ст. Також певну аналогію становить примірник стрятинського Службника 1604 р., що складається із аркушів традиційного друку і пробних аркушів, у тому числі із коректурною правкою, виявлений у зібранні НБУВ²³.

Відомо, що друкарня Мамоничів припинила свою діяльність близько 1623 р. Некомплектні аркуші від тиражів мамоничьких видань могли залишатися на складі. Беручи це до уваги, можемо припустити, що примірник міг бути скомпонований в установі, що стала правонаступницею друкарні. Як відомо, устаткування, друкарські та ілюстративні матеріали Мамоничів потрапили у розпорядження Віленського Братства. Зокрема, Євангеліє 1644 р. друкувалося тим самим шрифтом після переливки, що й три попередні видання Євангелія.

Таким чином, аналіз усіх аркушів зібраного примірника довів, що більшу цінність і наукову вартість складають не окремі аркуші невідомого варіанту, а цілісний примірник незвичайного складу. Тому ми проаналізували всі його аркуші у співставленні з відповідними виданнями, порівнявши із філігранями на тих самих аркушах або зошитах повних примірників.

Оскільки найранішими із виявлених фрагментів стали аркуші віленського Євангелія 1575 р., то спочатку проаналізуємо водяні знаки цих аркушів. На парі арк. 9–16 II рах. міститься філігрань «Топор в картуші під короною»²⁴. Наші дослідження примірників Євангелія 1575 р. також виявили подібний папір у відповідному

зошиті. Підрахунки показали, що такий папір загалом складає десь п'яту частину від використаного при друкуванні Євангелія 1575 р. Йому належить друге місце за питомою вагою в тиражі після філіграні «Труби».

Стосовно іншої пари аркушів – 278–279 II рах., – на них виявлено філігрань у вигляді маленької підкови із розміщеним у ній хрестом без картуша²⁵. Таку саму філігрань один раз зустрічаємо у 37-му зошиті одного повного примірника Євангелія 1575 р., що підтверджує приналежність виявленої пари аркушів до тиражу. Загалом подібна філігрань складає десь 10 відсотків усього паперу, зустрічається у зошитах на початку, в середині та в кінці книги. Тобто аркуші Євангелія 1575 р. цілком можна вважати такими, що друкувалися одночасно із тиражем цього видання і через якісь обставини не були використані при його брошуруванні. Не вдалося виявити на них суттєвих дефектів паперу або друку.

Так само ми дослідили й виявлені аркуші Євангелія б.с. Знову ж таки, філіграні цих аркушів повністю кореспондуються з філігранями на відповідних аркушах і у відповідних зошитах повних примірників Євангелія б.с. (для порівняння залучалися 6 прим. збірки ВСРВ НБУВ). Варто зупинитися лише на особливостях цих аркушів – деякі з них надруковані на сірому, дуже неякісному папері – пари арк. 175–176, 289–296. На окремих аркушах унизу, приблизно на місці розташування сигнатури, помітний сліпий відбиток двох невеликих квадратних деталей. На арк. 19 немає нумерації. Окремо заслуговує на увагу арк. 362 (парний 365) – у порівнянні із повними примірниками Євангелія б.с. На ньому немає нумерації, є помилка: рядок 12 кінець «hъ», яку виправлено в інших примірниках Євангелія б.с. на «hз». Тобто маємо первісний варіант арк. 362, включений до тиражу Євангелія б.с. після виправлення.

Окремо нами були проаналізовані аркуші Євангелія з.с. Філіграні по зошитах і по аркушах загалом співпадають із відповідними водяними знаками в інших 5-ти примірниках збірки НБУВ, але виявлені й деякі відмінності. У нашому примірнику на арк. 93, 151, 155, 157, 180–183 (відповідно 13, 21 та 25 зошити) містяться філіграні «Сліповрон»²⁶, яких немає у відповідних зошитах Євангелія з.с. Хоча друк цих аркушів у примірнику Кир.759 та стандартних примірниках повністю збігається. Логічним поясненням цього ми б вважали те, що аркуші із водяним знаком «Сліповрон» неякісні, дуже тонкі, тому були забраковані перед брошуруванням

і не включені до тиражу. За часом функціонування найбільш близький водяний знак, виявлений на документах у Вільнюсі, Сморгоні, Тракаї, Ошмянах, датується 1619–1621 рр. Так само є й інші неспівпадіння філіграней по зошитах – у примірнику Кир. 759 зустрічаються аркуші із знаком «карась у колі»²⁷ в зошитах 5, 11, 29, 34, 35 і цей папір низької якості, натомість як в інших 5-ти примірниках цього паперу в указаних зошитах немає. Так само у 27-му зошиті є філігрань «Бродич»²⁸, якої немає у стандартних примірниках, і знову ж таки аркуш із сірого неякісного паперу. Таким чином, у всіх випадках неспівпадіння філіграней у примірнику Кир.759 бачимо папір дуже низької якості на відміну від інших примірників із сигнатурами. Тому можемо зробити висновки, що досліджуваний примірник Кир. 759 було зібрано із залишків тиражів видань, стосовно видання 1600 р. з. с. із неякісних аркушів, зумисне забракованих раніше при брошуруванні.

Відтак маємо надію, що внаслідок подальших досліджень кирилических стародруків, у тому числі віленських, шляхом їх попримірникового опису, що включає посторінкову фіксацію водяних знаків, а також детального порівняння примірників між собою постануть ще більш цікаві гіпотези і відкриття. Є очевидним, що така методика дослідження навіть до деякої міри може заповнити білі плями в історії діяльності друкарень щодо окремих епізодів друкування деяких видань, вкрай бідно віддзеркалених в архівних матеріалах, особливо українських, литовських та білоруських.

¹ Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / Сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь; Отв. ред. П.Н. Попов. – К., 1958. – № 22.

² Те ж саме. – № 40.

³ Євангеліє. – Вільно, 1575. – 8 прим.: шифри Кир.749, Кир.756, Кир.770, Кир.771, Кир.779, Кир.4334п, Кир.5231п, Кол. Вітта № 3; Євангеліє (без сигнатур). – Вільно, 1600. – 6 прим.: шифри Кир.775, Кир.859, Кир.860; Кир.4340п, Кол. Попова 86, Кол. Вітта 18; Євангеліє (з сигнатурами). – Вільно, 1600. – 6 прим.: шифри Кир.759, Кир.772, Кир.773, Кир.774, Кир.1260п, Кир.4339п.

⁴ Євангеліє з. с.: арк. 2–9 I рах., 1–2, 7–8, 10–15, 17–18, 23–33, 36–37, 40–42, 44–45, 47–64, 68–69, 73–96, 98–102, 104–129, 132–142, 151–158, 160–165, 167–174, 177–267, 269–274, 276–277, 280–288, 290–295, 297–360, 368–375, 384–392 II рах.

Євангеліє б. с.: арк. 19–22, 34–35, 38–39, 43, 46, 65–67, 70–72, 97, 103, 130–131, 143–145, 148–150, 175–176, 268, 275, 289, 296, 361–367 II рах.

Євангеліє 1575 р.: арк. 9, 16, 278, 279 II рах.

Окремий варіант набору: арк. 3–6, 146–147, 159, 166, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383 II рах.

⁵ Наводимо формулу розміщення аркушів у примірнику, де цифрою в ступені позначено, з якого видання аркуші – 1. – Євангеліє 1575 р.; 2. – Євангеліє б.с. 1600 р., 3. – Євангеліє з.с. 1600 р., 4. – невстановлений варіант.

Арк. 2–9³ I рах., 1–2³, 3–6⁴, 7–8, 9¹, 10–15³, 16¹, 17–18³, 19–22², 23–33³, 34–35², 36–37³, 38–39², 40–42³, 43³, 44–45³, 47–64³, 65–67², 68–69³, 70–72², 73–96³, 97², 98–102³, 103², 104–129³, 130–131², 132–142³, 143–145³, 146–147⁴, 148–150², 151–158³, 159⁴, 160–165³, 166⁴, 167–174³, 175–176², 177–267³, 268², 269–274³, 275², 276–277³, 278–279⁴, 280–288³, 289², 290–295³, 296², 297–360³, 361–367², 368–375³, 377–383⁴, 384–393³ II рах.

⁶ Записи наведено: *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кирилического шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2005. – С. 91–92. – № 117. Зазначеного укладачкою запису на форзаці цього примірника насправді там немає. Натомість на примірнику є давні шифри «83» (верх. форзац, простий олівець); «II, 245, dubl. экз. 2-й» (арк. 2 I рах., синій олівець). У книжці лежить папірець із написом червоним чорнилом «Д.АК № 37».

⁷ Показовою в цьому сенсі є публікація давнього дослідника видань Литовського статуту В. М'якішева, якому вдалося ще детальніше відтворити особливості друкування кількох видань Статуту шляхом дослідження водяних знаків великої кількості примірників. – *М'якішев В.* Бумажные секреты Мамониной // Федоровские чтения, 2005. – М., 2005. – С. 199–215.

⁸ Книга Беларусі: 1517–1917: Зводны кат. / Склад. Г. Я. Галенчанка та ін. – Мінск, 1986. Апостол – три видання, позначені 1591 – № 23, 25 та 39; Литовський Статут, три видання 1588 р. – № 21; 29; 38; Євангеліє учительне, два видання 1595 р. – № 30, 31; Псалтир 1576 р. та бл. 1600 р. – № 9 та 57; Псалтир із возслідванням – 1587 р. (№ 18), бл. 1591–1592 (№ 27), 1593 (№ 28) та ін.

⁹ *Лукьяненко В. И.* Издания кириллической печати XV–XVI вв.: 1491–1600: Каталог книг из собрания ГПБ / Рос. Нац. б-ка. – СПб., 1993. – С. 280–281. – № 142.

¹⁰ *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат. – Кн. 1–2. – М., 2003. – С. 1097. – № 170.

¹¹ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 15–16, 157.

¹² *Гусева А. А.* Издания... – С. 1097. – № 170.

¹³ *Шамрай М. А.* Маргіналії... – № 116. – С. 91.

¹⁴ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве... – Вильнюс, 1967. – [Текст]. с. 246–250. У додатку подано список стародруків – здебільшого віленських, також деяких інших польських, білоруських, українських, із зазначенням № виявлених у них філіграней.

¹⁵ *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. С. 243. – № 1826–1629; [Текст]. – С. 199.

¹⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 15–16, 157.

¹⁷ Подаємо в порівнянні: примірники Євангелія з.с. і Кир.759.
 Арк. 377, рядок 1 : пне^д eva^г – пне^д, В eva^г;
 Арк. 378, рядок 17 (останній): пне^д eva^г ѠЛ^ж – пне^д eva^г ѠМа^о;
 Арк. 380, рядок 15: eva^г ѠМа^р – eva^г ѠМа^о
 Арк.381, рядки 6, 15: eva^г ѠМа^р – eva^г ѠМа^о;
 Арк.382, рядок 4: eva^г ѠЛоу^к – eva^г ѠЛч^к;
 Арк.383 зв., рядки 3, 4: eva^г ЖЛоу^к – eva^г ѠЛ^ж;

¹⁸ Схоже на *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. № 578–580. – С. 115; [Текст]. – С. 182.

¹⁹ *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. № 172, 173. – С. 33–34; [Текст]. – С. 176–177.

²⁰ *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651. – К., 1923. – № 1155, 1157, 1158. – С. 124, 026.

²¹ Примірник із шифром Кир.5692п. Його основу складають аркуші львівського Євангелія друкарні братства 1644 р., додано також аркуші львівських братських Євангелій 1636, 1670, [1704], 1722 рр. та друкарні М. Сльозки 1665 р.

²² Подібне Євангеліє, зібране із уривків видань львівських Євангелій 17–18 ст. (1670, 1690, 1704, 1722 р.), є у збірці Державного музею книги і друкарства України, шифр СД–136. За інформацію про цей примірник вдячна пров. наук. співр. В.М. Бочковській.

²³ Примірник із шифром Кир.4474п. Його особливості будуть описані у каталозі «Кириличні стародруки НБУВ 15–17 ст.: Каталог / Уклад. Бондар Н. П., Кисельов Р. Є. – Подано до публікації у 2007 р.

²⁴ Схоже на *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. № 1654–1657. – С. 228; [Текст]. – С. 197; *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки ... – № 206. – С. 24, 08.

²⁵ Схоже на *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. – № 2663. – С. 369; [Текст]. – С. 211; Більш подібна – *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки... – № 17. – С. 2, 05.

²⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. – С. 517–518. – № 3819–3821; [Текст]. – С. 227.

²⁷ Водяний знак дуже нечіткий. Дещо схоже за розміром та обрисами на *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. – С. 540. – № 4078; [Текст]. – С. 230.

²⁸ Див. примітку 15.